

ידענו לכבוש, לא ידענו להחזיק

דב תמרי

מבוא

העיסוק המחקרי החוזר ונשנה במלחמת ששת הימים כיסה לרוב את הנסיבות להתפרצות המשבר והמלחמה, את המערכות והקרבות במהלכה, את היחסים בין המדינאים לצה"ל בשבועות ההמתנה ואת המשבר שחל בתודעת הציבור באותה תקופה. מעט מאוד נחקר ונכתב על מה חשבו, מה הבינו ומה עשו הממשלות והמטות הכלליים עם תוצאות ההצלחה הצבאית ששינתה את פני המזרח התיכון. הבולטת ביותר בתוצאות המלחמה הייתה שליטה מוחלטת של ישראל בכול חצי האי סיני, בגדה המערבית שהייתה חלק מממלכת ירדן, וברמת הגולן – שטח שגודלו פי שניים וחצי מישראל בקווי שביתת הנשק של 1949, שבו צה"ל היה אמור להחזיק. הייתה זו משימה שצה"ל טרם התנסה בה עד אז. מלחמת ששת הימים לא הביאה בעקבותיה הסכם עם שלוש המדינות הערביות שהיו מעורבות במלחמה, למעט הסכם להפסקת אש שלא החזיק מעמד יותר משבועיים,

בחינת המלחמה ותוצאותיה לא תהיה שלמה אם לא נעקוב אחרי ההתמודדות הלאומית והצבאית עם תוצאותיה בכול היבטיהן. הטענה הנבחנת במאמר זה היא שצה"ל, וכן המדינאים הישראלים, לא התעמקו בשאלה כיצד להחזיק בשטחים כה גדולים ללא תחולת זמן. טענה נלווית היא שחוסר החשיבה בצה"ל ובממשלות ישראל על האחיזה בשטחים כבושים לא נולד למחרת מלחמת ששת הימים; את ראשיתו אפשר לראות בתוכניות להחזיק בסיני, שהייתה אחת ממטרות מבצע "קדש", ואת המשכו – בשש השנים שבין 1967 ל-1973, בשהות בת 18 השנים בלבנון ובאחיזה ביהודה ושומרון מ-1967 ועד היום הזה.

תפיסת הביטחון

הדעה הרווחת על תפיסת הביטחון של ישראל, שעוצבה זמן קצר אחרי תום מלחמת העצמאות, כללה כמה תפיסות יסוד. רובן של אלו מיוחסות, לא לגמרי בצדק, לראש הממשלה ושר הביטחון הראשון, דוד בן-גוריון. ביניהן:

- א. אל לה לישראל להיגרר למלחמה הדומה למלחמת העצמאות (שנמשכה שנה וארבעה חודשים, והייתה כרוכה במחיר ששל כ-6,000 הרוגים). המלחמה חייבת להיות קצרה ולא יקרה.
- ב. מלחמה ישראלית יזומה היא העדיפות הראשונה (דוגמת מבצע "קדש" ומלחמת לבנון הראשונה). רצויה גם מלחמת מנע, שכמובן אינה מונעת מלחמה, אבל מונעת תוצאות קשות ואת הנזקים העלולים להתרחש אם הצבאות השכנים יפתחו ראשונים במלחמה. כהשלמה לכך עוצבה תפיסת המתקפה המקדימה (מלחמת ששת הימים), שפירושה הוא שאם נוצר משבר העלול להביא למלחמה, צה"ל יפתח ראשון במתקפה.
- ג. מיד בפתיחת המלחמה יש לצאת למתקפה מהירה אל מרחב המדינה או המדינות השכנות, לכיבוש שטח ולהשמדת כוחות צבא וכן להשגת הפסקת אש בתנאים הנוחים ביותר מבחינה צבאית ומדינית.

תפיסת הביטחון התמצתה בשילוש "הרתעה", "הרתעה", "הכרעה" – המְשָׁגָה שאף פעם לא פעלה, מכיוון שהיא פרדוקסלית בעיקרה: כל הרתעה דינה להתפוגג מתי שהוא; הרתעה אינה מובטחת; והכרעה היא זמנית מטבעה. לכן, השילוש האמור ביטא תפיסה דטרמיניסטית. המושגים הללו לא בוררו לעומקם ולא שונו גם כאשר המציאות השתנתה, לעתים באופן קיצוני.

ממשלות ישראל, מאז בן-גוריון ועד היום, לא עיצבו ולא גיבשו תפיסות ביטחון קוהרנטיות. הספרות המחקרית הישראלית מציגה לא פעם תפיסות ביטחון שגובשו על ידי חוקרים לאחר מעשה. ספק אם ההנהגות המדיניות והצבאיות הנוגעות בדבר גיבשו לעצמן את המושג "תפיסת ביטחון" בדרך שעשו זאת חוקרים לאחר מעשה ולאחר שנים. נדמה שבישראל, תפיסות ביטחון גובשו בדיעבד לאור מלחמות מוצלחות ולא לפניהן. לעומת זאת, בין השנים 1950 ובין מלחמת לבנון הראשונה ב-1982, צה"ל, המטכ"ל והקצונה הבכירה גיבשו תפיסות להפעלת הכוח הצבאי, שניתן לכנותן "תפיסות ההתפשטות במרחב", או "מיצובה של ישראל במרחב".

ההתפשטות במרחב

מעמדו של צה"ל בחברה הישראלית בשנים שמאז מלחמת העצמאות ועד אחרי מלחמת יום הכיפורים היה הגבוה והמבוסס ביותר מכול ארגון אחר בישראל. גם הממשלות לדורותיהן התייחסו אל צה"ל כישות המבטיחה את קיום המדינה ומסוגלת לתת מענה ראוי לכול מצב ומצוקה מול מדינות אויבות מצד אחד, וכישות חברתית המכוננת עם וחברה מצד שני. צה"ל מצדו ראה את עצמו כגורם ההגמוני בכול הקשור לביטחון הלאומי, כגורם מוביל בפיתוח התשתיות במדינת ישראל בשנותיה הראשונות לאור צורכי הביטחון, וככלי ממלכתי לבניית האומה.

עיון שיטתי במסמכי המטה הכללי והפיקודים המרחביים, בתוכניות הרב־שנתיות ובמחקרי מטה שונים של המטכ"ל, בשנים 1950–1981, מראה כי צה"ל טיפח תפיסות חד־משמעיות להתפשטות במרחב, לעיצוב גבולות חדשים לחלוטין למדינת ישראל ולמיצובה במזרח התיכון. אפשר לראות זאת כתופעה חתרנית, שכן לא הייתה הסכמה ממשלתית למגמות שצה"ל עיצב, למעט במספר מקרים בודדים. יחד עם זאת, עמדה זו של הצבא לא הייתה סודית ולא הוסתרה מראשי הממשלה, משרי הביטחון וגם לא מהממשלה כולה. רוב הממשלות התעלמו מתפיסות המלחמה מבית המדרש של צה"ל ולא התעמקו בהן.

בעולם הצבאי קיימת תפיסה רווחת, ולפיה צבא אמור לתכנן כל אפשרות מבצעית, אפילו אם היא דמיונית לחלוטין. ואכן, בחינת רצף התכנונים שרווחו בצה"ל במשך למעלה משלושים שנה, מעידה על תפיסה מושרשת שעניינה התפשטות למרחב. זוהי הגישה לפיה נהג צה"ל ביחסיו עם ממשלות ישראל לפני מלחמה, במהלכה ואחריה. ההליכה למרחב, כפי שעוצבה בצה"ל, השפיעה עד מאוד על ההתנהלות במבצע "קדש", במלחמת ששת הימים, במלחמת ההתשה, במלחמת יום הכיפורים, במלחמת לבנון הראשונה ונראה שגם בהחזקת הגדה המערבית.

כל התוכניות ומחקרי המטה שעניינם התפשטות במרחב נועדו ליצור חציצה במרחב העיוני בין צבאות ערב לבין מרחב החיים של ישראל. נקודת המוצא לחשיבה השיטתית הייתה מלחמת העצמאות, שהמטות הכלליים של שנות החמישים סברו שלא נוהלה בראייה ארוכת טווח: תוכנית ד', למשל, גובשה, תוכננה ופורסמה על ידי מטכ"ל ה"הגנה" במארכ 1948, אבל עם הקמת המדינה ופלישת צבאות ערב, כחודשיים לאחר מכן, "נעלם הבסיס הנ"ל, והמלחמה התנהלה תוך שיקול מגמות שנראו תואמות את הרגע, ללא כל ניסיון של תכנון מדיני־ביטחוני מפורט לטווח רחוק".¹ ההחמצות בולטות במיוחד, כך נטען, לנוכח האפשרויות שנוצרו לקראת השלבים האחרונים במלחמה ולאור חולשת האויב. כיבוש הגלבוע והדרומי, אף שאזורים אלה נכללו בגבולות החלוקה, לא היה מתרחש ללא "מעוף אישי מקרי למדי". זאת ועוד, המערכות האחרונות במלחמה חיברו את הגלבוע והגליל למדינה. לעומת זאת, המרכז נותר צר ופגיע. המסקנה העולה מכך היא שמכיוון שהעימותים מחריפים והולכים, על ישראל לעצב עבור עצמה גבולות שיבטיחו את קיומה לאורך ימים.²

בתוכנית "מקרה מזרח" של צה"ל,³ ממארכ 1950, נכתב כי ממלכות ירדן ועיראק יתקפו את ישראל עד אמצע 1951 וכי ירדן תאיים על ירושלים המערבית ותשאף לבתר את המדינה במרכזה. לכן, מטרותיה האסטרטגיות של ישראל הן: "השמדת

1 מחקר "נבו", ארכיון צה"ל, 1954.

2 שם.

3 "מקרה מזרח – נתונים כלליים", ארכיון צה"ל, מארכ 1950.

כוחו הלוחם של האויב, השתלטות על רכס הרי אפרים ויהודה ותפיסת דרך ג'נין-חברון, ובהמשך – "תפיסת רמת עבר הירדן וייצור קו גבול לאורך המדבר, תוך השתלטות על עבר הירדן".⁴

ב-18 באוגוסט 1950 פרסם הענף לתכנון אסטרטגי באג"ם/מחלקת תכנון מצע לדיון תחת הכותרת "מרחבי תפיסה של הפיקודים המרחביים".⁵ לפיקודים הותוו מרחבי פעולה לאור "מדיניותה של ממשלת ישראל להעביר את המלחמה לשטחו של האויב". לפיקוד הצפון הוגדרו כ"מגמות אסטרטגיות" דמשק, ביירות, קוניטרה, מִפְּרָק בעבר הירדן ושכם; לפיקוד המרכז – רבת עמון, כפר, רמאללה וחברון; לפיקוד הדרום – אל-עריש ואבו עגילה במצרים ועקבה ומען בירדן. בהבהרה למסמך הוסבר כי "ההצעה באה כדי לתת לפיקודים [המרחביים], בדרך של הנחיית אג"ם, את מרחב החיים האסטרטגי של ישראל, בהתחשב עם קווי הגבול הטבעיים שבשטח הגיאופוליטי שמרכזו הוא מדינת ישראל".⁶ קביעת גבולות מרחבי התפיסה של הפיקודים, במקרה של מלחמה ולאחר שהפיקוד יתפוס את המרחב, ייצר לישראל גבולות טבעיים הרריים וגבולות מדבר, "אך יש להיזהר מתפיסת אזורים המהווים נקודות תורפה במערך המעצמות הגדולות, תעלת סואץ לדוגמה". עוד נאמר במסמך: "קביעת קווי היעד האסטרטגיים נועדה להרגיל את אלוף הפיקוד לחשוב על מרחבו ללא תלות בגבולות הקיימים. זאת, לא רק בהקשר של מגננה, אלא גם כהזדמנות להגיב ולהשיג יתרונות אסטרטגיים למדינת ישראל".⁷

ביוני 1953 התפרסם מסמך של מטכ"ל/אג"ם/מחלקת התכנון, בשם "הערכת מצב למקרה מלחמה עם מדינות ערב".⁸ המסקנה הראשונה המצוינת במסמך היא: "לכבוש את המשולש (הגדה המערבית) כדי לשחרר את השטחים החיוניים של המדינה ואת המסדרון [בין הצפון למרכז] מאיום של כיבוש וניתוק".⁹ בנוסף לכך מציין המסמך כי יש לתקוף את "מרחבי התפיסה", שהם "שטחים אשר יש לכבושם ולספחם לגבולות המדינה".¹⁰ ואלה הם: במרכז – קו הירדן, כולל נהריים; בצפון – קו מטולה-ליטני וקו אל-חמה-בניאס ברמת הגולן; בדרום – הגדה המזרחית של תעלת סואץ, כל סיני וקו הערבה. כל אלה, כדי "לספח למדינה שטחים אשר

4 שם.

5 "מרחבי תפיסה של הפיקודים האופרטיביים – מצע לדיון", ארכיון צה"ל, 18 באוגוסט 1950.

6 שם.

7 שם.

8 "הערכת מצב למקרה מלחמה עם מדינות ערב", ארכיון צה"ל, יוני 1953.

9 שם.

10 שם.

ישפרו את מצבה הביטחוני והכלכלי. חשוב להימנע מסיפוח שטחים מאוכלסים על ידי ערבים, אלא אם אפשר לגרשם".¹¹

באותו חודש יוני 1953 פרסם המטכ"ל הערכת מצב "גור-1".¹² להערכת "גור-1" היה הקשר קונקרטי: היא הוגדרה כ"הערכת מצב שנעשתה במהירות, כדי להוציא הנחיות לתכנון אופרטיבי למקרה שישראל תרצה לנצל מצב חולף של סכסוך בין אנגליה למצרים, כדי לבצע פעולות צבאיות".¹³ היה זה שנה אחרי הפיכת "הקצינים החופשיים" במצרים, אשר גרמה למתיחות בין קהיר ללונדון. כמו ההערכות הקודמות, גם "גור-1" הופקה "במסגרת הערכות מצב אשר מטרתן תכנון פעולות לשיפור גבולות המדינה מבחינה ביטחונית וכלכלית".¹⁴ ההנמקות המפורטות ב"גור-1" בישרו את ראשית היווצרותו של המושג "גבול בן הגנה" – מושג שהופיע שוב, במלוא משמעותו, רק 14 שנים מאוחר יותר, אחרי מלחמת ששת הימים. התוכנית "מקרה עכ"מ" 1953, כתגובה להתקפה יזומה אפשרית של ישראל, חוברה מתוך ראיית הפוטנציאל לשיפור גבולות המדינה, בדיוק כמו "מקרה מזרח" מ-1950. במסמך נכתב:

תוקפנות ירדנית, מהסוג הנצפה במקרה זה, תהווה הזדמנות היסטורית, שאינה עלולה לחזור במשך שנים רבות, לביסוס מעמדה הביטחוני של מדינת ישראל, עם השגת עומק, שלד מוצק וגבולות טבעיים, תוך התנגדות מינימלית [...] לכן, השתלטות על עבר הירדן המזרחי מבטיחה לישראל גבול טבעי יחיד במינו (מדבר סוריה) ומשמשת ביסוס סופי של קיומה הביטחוני של ישראל [...] מיליון ורבע אוכלוסין ערביים בשטחים הנ"ל מהווים סכנה לגיבוש המדיני במקרה כיבוש. השארת מחצית ממספר זה עלולה לעלות בקנה אחד עם הצרכים הכלכליים והביטחוניים גם יחד.¹⁵

אבן דרך חשובה בחשיבתו של צה"ל בשאלת ההתפשטות במרחב, בשנות החמישים של המאה הקודמת, הוצבה על ידי מחקר של קציני מחלקת התכנון של אג"ם, בשם "נבו".¹⁶ במחקר הושקעו מאמצים מקצועיים ואינטלקטואליים מרשימים בניסיון להקיף את נושא הביטחון הלאומי מכול היבט אפשרי. מטרות המחקר הרחיקו לכת: "תוך התבססות והסתיעות בתכנון הלאומי הקיים: למצות ולהציע מה חייבות להיות המגמות בהתיישבות היהודים; לקבוע את האוכלוסייה הרצויה במדינת ישראל לצורך יצירת יחסי כוחות מדיניים וביטחוניים מאוזנים; [...] לקבוע את הגבולות הרצויים למדינת ישראל [...] כולל החלשת מעמד המדיני של אויבים

11 שם.

12 אג"ם/מח' התכנון, "גור-1", ארכיון צה"ל, 1 ביוני 1953.

13 שם.

14 שם.

15 שם.

16 מחקר "נבו", ארכיון צה"ל, יולי 1954.

שבכוח; הגנה יעילה וגיבוש פנימי.¹⁷ החוקרים לא התעלמו מן העובדה שרוב הטריטוריות המועמדות לסיפוח היו מאוכלסות. בהקשר זה הוזכרו כמה אפשרויות לטרנספר של אוכלוסייה מרצועת עזה, וכן לדילול האוכלוסייה הערבית בממלכת ירדן עד לשליש מיליון, או הטמעה/קליטה של אוכלוסייה ערבית בהיקף של מיליון נפש על ידי "יצירת מובלעת ערבית מנוטרלת בגלעד ובמשולש, במסגרת מדינה פלסטינית קשורה לישראל, אשר תכלול אף את פליטי רצועת עזה".¹⁸

דוד בן-גוריון, כראש הממשלה ושר הביטחון, הקפיד להתעדכן ולהתערב בעשייה הצבאית בכול התחומים. הוא השתתף לעתים בישיבות המטכ"ל והרבה להתעניין אפילו בפרטים משניים, כמנהגו במלחמת העצמאות. הוא היה מודע למגמת ההתפשטות במרחב של צה"ל, שכאמור לא הייתה סודית. ב־9 באפריל 1956, בישיבה בה השתתף בן-גוריון, אמר עוזר ראש אג"ם, אל"ם עוזי נרקיס, בפורש: "כוונתו של תכנון האב להגנה מפני התקפת פתע, הקרוי "קטורה", היא להגן על שלמות גבולות המדינה על ידי מתקפות יזומות לתיקון גבולות המדינה".¹⁹ על פי המסמך המסכם, בן-גוריון לא הגיב על רעיון המגננה המתקנת גבולות של נרקיס. הוא גם הסכים לישיבת קבע בסיני בעקבות מערכת סיני ב־1956. עם זאת, עמדתו בנושא ההתפשטות לא הייתה חד־משמעית, ואחרי אותה מערכה הוא נטש לחלוטין את המגמה האמורה.

בדיונים על התוכניות הרבות של צה"ל היו גם חילוקי דעות. אלוף יצחק רבין, ששירת בשנות החמישים כאלוף פיקוד הצפון, התמיד לתמוך במתקפה ראשונה על ירדן. לעומתו, הרמטכ"ל דיין העדיף במקום הראשון את הכרעת מצרים וכיבוש חצי־האי סיני.

צה"ל נהג ונוהג לתכנן תוכניות רב־שנתיות לבניין הכוח הצבאי. ההתפשטות במרחב מופיעה בכול התוכניות הרב־שנתיות אחרי מבצע "קדש" ועד מלחמת ששת הימים. בתוכנית החמש שנתית "בני יעקב" מ־1958 נכתב:

מלחמה עם אחת או חלק ממדינות ערב היא בלתי נמנעת. הכרעת המלחמה תיעשה על ידי כיבוש שטח והשמדת כוחות יריבים. תוצאות המלחמה הצבאיות צריכות להתוות מחדש את גבולות ישראל, ולא רק לפרק זמן קצר עד להסדר שישיב את מצב הרגיעה [...] מרחב ההכרעה הצבאית בתחומו יופעלו הכוחות להשגת הכרעה: ביבשה – עד 250 ק"מ מגבולות המדינה. מרחב זה כולל את בירות ערב הקרובות, את שארם א־שייך ואת תעלת סואץ. הכרעה מוחלטת של מצרים מחייבת כיבוש קהיר, משימה החורגת מיכולתו של צה"ל, אלא בתנאים מיוחדים. משום כך יהיה צורך להשתלט לפחות על תעלת סואץ.

17 שם, עמ' 4.

18 שם, עמ' 39.

19 "פרוטוקול ישיבת המטכ"ל השנייה להצגת תכנון "קטורה", "ארכיון צה"ל, 9 באפריל 1956.

בתוכנית הרב־שנתית "בני אור", מדצמבר 1964, שתחולתה עד 1969 (בדיעבד כיסתה גם את מלחמת ששת הימים), נכתב: "הגדה המערבית: הגדה המערבית שולטת מבחינה טופוגרפית ונמצאת בסמיכות יתר לבירה (ירושלים), למרכזי אוכלוסייה, מתקנים ובעיקר שדות תעופה [...] משמעות עובדות אלו היא שהשטח החיוני להגנת ישראל מכיוון מזרח נמצא על גב ההר, והמסקנה היא שעד לשינוי הגבולות, הרי כל אימת שנשקפת סכנה של הפעלת כוחות ניכרים מכיוון ירדן, יש להקדים ולכבוש את הגדה המערבית".²⁰

מטרות המלחמה שעיצב המטכ"ל בראשות רב־אלוף דוד אלעזר בקיץ 1973 היו הכרעת מצרים וסוריה במטרה לשמור את הסטטוס קוו שהושג אחרי מלחמת ששת הימים, ועם זאת "לשפר את קווי הפסקת האש בסוף המלחמה".²¹ השיפורים אושרו על ידי שר הביטחון דיין וכללו: השתלטות על כל הגדה המזרחית של תעלת סואץ ועל פורט פואד-פורט סעיד; תפיסת ראש גשר וחיץ מעבר לתעלת סואץ, שיאפשר ניתוק מערך טילי קרקע־אוויר המצריים על ידי כוחות היבשה, במגמה להקנות לחיל האוויר שמייים נקיים במרחב שבין תעלת סואץ לקהיר; ישיבה בשטח שממזרח לליטני, עד כביש ביירות-דמשק, במגמה ליצור חיץ בין סוריה לבין לבנון ולפגוע במחבלים; השתלטות על החרמון עד לנקודת גובה שתקנה שליטת מכ"ם טובה על האזור שמצפון ומצפון־מערב ותסייע ליצירת חיץ בין סוריה לבין לבנון; השתלטות על מקורות הנפט בגדה המערבית של מפרץ סואץ, כמענה לאפשרות של הטלת הסגר על ספינות המובילות נפט לישראל מהמפרץ הפרסי. שיפורים אלה לא נפלו בהרבה מהשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים.

גם אחרי מלחמת יום הכיפורים והסכמי הפרדת הכוחות, ואפילו אחרי הסכמי השלום עם מצרים, עדיין פיעמה במטכ"ל רוח השיבה לסיני, כפי שנראה מהתוכניות המבצעיות "שערי ישועה" והדומות לה מ־1981:

מבצע "שערי ישועה" הינה תוכנית אופרטיבית למתקפה של צה"ל בחזית המערבית, בגזרת פיקוד דרום ומרש"ל (מרחב שלמה), לכיבוש יעדים חיוניים בסיני, כלכליים וקרקעיים, ולהשמדת הצבא המצרי. תוכנית זו יכולה להתבצע במלואה לכיבוש כלל סיני, או רק לחלקים ממנו, כאשר בכול אחד מהשלבים מושגים הישגים בעלי משמעות [...] כל לחימה בחזית המערבית מחייבת להגיע בכול שלב של המבצע להישג בעל חשיבות, כאשר יש לתת עדיפות בסדר הבא: כיבוש מקורות הנפט; כיבוש אל־עריש; השמדת צבא מצרי; כיבוש קטע מהתעלה; כיבוש כל סיני.

המגמה של צה"ל להתפשטות במרחב, כלומר לא רק להסיר סכנה מיידית או להרתיע אויב מפני עוצמתה של ישראל, אלא לשנות לתמיד את הצורה הגיאוגרפית

²⁰ "תוכנית רב־שנתית 'בני אור'", ארכיון צה"ל, 1964.

²¹ שמעון גולן, מלחמת יום הכיפורים: מוצב הפיקוד העליון (צה"ל, מה"ד/היסטוריה, 1980).

אסטרטגית של מדינת ישראל, מצאה את ביטויה המובהק במלחמת ששת הימים. הממשלה הנחתה אז את צה"ל "להסיר את טבעת החנק מעל מדינת ישראל", ואכן זו הוסרה ביום אחד לאור הישגי חיל האוויר, אך כל השאר – כיבוש כל סיני (בניגוד להנחיית שר הביטחון), כיבוש הגדה המערבית ורמת הגולן – היה תוצאה והמשך של תפיסת ההתפשטות במרחב, שהייתה השלטת בצה"ל. ההתפשטות במרחב הייתה כה מושרשת בקצונה הבכירה של צה"ל, עד שהיא גברה בקלות על היעדר הנחיית ממשלה, ואפילו על הנחיית מפורשת להימנע מכיבוש או למתן את היקפו.

כאשר בוחנים את תפיסת ההתפשטות במרחב של צה"ל, עולה השאלה: איך מתכוון הצבא לכבוש טריטוריות רחבות במרחב? על כך ניתנו תשובות מוחצות בדמות מבנה וארגון צה"ל, תפיסות הפעלת הכוח הצבאי וניצול הפוטנציאל הכללי הישראלי. שאלה נוספת שראוי לברר בהקשר זה היא איך חשבו המטות הכלליים והמדינאים להחזיק בטריטוריות הכבושות לאורך זמן, שהרי היה ברור שהמדינות השכנות לא יסלימו עם אובדן שטחים ויעשו כל שביכולתן להחזירם לעצמן. בחינה היסטורית מלמדת שלשאלה איך תחזיק ישראל במרחבים הכבושים כמעט ולא היה מענה: לא הוקדשו לכך מחשבה וחקירה, ולחילופין, ניתנו תשובות שקשה להבין כיצד התעלמו מהמציאות ומהידע הצבאי, האסטרטגי והמערכתית שצה"ל היה מחויב בו.

תופעות היסטוריות של החזקת שטחים כבושים

מבצע "קדש"

למבצע "קדש" היו מספר מטרות גלויות ושתי מטרות סמויות, דהיינו מטרות שלא נדונו בממשלה וגם לא נרמזו לציבור. המטרות הסמויות היו להפיל את נאצר ושלטונו במצרים, ולכבוש את חצי האי סיני כדי להישאר בו לנצח. מטרות סמויות אלו הן ששכנעו את בן-גוריון לצאת למסע מלחמה שממנו חשש כמעט עד לרגע האחרון.

ב-29 באוקטובר בערב, עם תחילת המערכה בסיני, הורה ראש אג"ם, אלוף מאיר עמית, לקבוצת מחקר מטכ"לית להכין תוכנית להחזקת סיני לאורך זמן. התכנון, שנקרא "מיכה"²², הושלם תוך שישה ימים. הוא לא התבסס על אפשרות של הסדר כלשהו עם מצרים. תכנון "מיכה" משאיר את הקורא תמה: הנחות המוצא שלו היו העתקת גבול המדינה אל מערב סיני: "לדאוג להקמת רצועת יישובים בעומק מתאים בגבול הדרומי החדש, ואז ניתן יהיה לדון בסיווג מחודש של האזורים הקיימים שם". שתי אפשרויות הוצגו בתוכנית לקו הגבול: האחת, העמוקה יותר,

22 ראש אג"ם מאיר עמית, "מחקר מיכה", ארכיון צה"ל, 29 באוקטובר 1956.

מא־טינה (צפון סיני, לאורך החוף) אל ביר גפגפה, ומשם למיתלה ולשרם א־שייח'. השנייה – במזרח סיני, מאל־עריש לאבו עגילה ומשם לכיוון שרם א־שייח'. שתי האפשרויות כללו את שדות הנפט על גדת מפרץ סואץ. התוכנית גם העריכה כי במקדם או במאוחר תיכבש ממלכת ירדן, כולה או חלקה, ואז יהיה קל להגן על המרחב שם, ובנוסף יתפנו כוחות להחזיק בסיני.

תוכנית "מיכה" לא כללה כוונה להציב כוח ממשי בסיני, מהסיבה הפשוטה שצה"ל הסדיר היה קטן מאוד יחסית למרחב הגדול פי שניים משטח מדינת ישראל, ואילו עוצבות ויחידות המילואים היו מצרך יקר כלכלית וחברתית. הקו מול הצבא המצרי אמור היה לכלול מוצבים המרוחקים זה מזה עשרות קילומטרים, שכבר אז נקראו "מעוזים" (ולא לראשונה בקו בר־לב שהוקם ב־1968, כפי שמקובל לחשוב), ובמרחב הקדמי – סיורים ממונעים ותצפיות.

מתווה זה דמה מאוד לדפוס הביטחון השוטף שהיה מקובל בקווי שביתת הנשק מ־1949. לא אותרו מסמכים מתקופת מבצע "קדש" הדנים במרחק בין כוחות צה"ל בסדיר ובמילואים ובין קו המגע שגדל פי עשרה, גם לא על הזמן שיידרש לגייס ולפרוס מילואים במערב סיני (עבור הצבא המצרי לא היה צורך לתנועה רבה למגע ולתקיפה). גם לא נמצאה במסמכים הישענות על התרעה מודיעינית, שכן יכולת ההתרעה מפני מלחמה בשנות החמישים של המאה הקודמת ועד 1964 הייתה בין לא קיימת לנמוכה מאוד (עדות לכך הוא מקרה "רותם", בפברואר–מארס 1960). אפשר – ולא נמצאו לכך עדויות מפורשות – שהמטכ"ל הניח שההרתעה שהושגה במבצע "קדש" היא שתבטיח אחיזה מתמשכת ברוב חצי־האי סיני. אלא שטבעה של הרתעה הוא להתמסמס עם הזמן.

התפיסה להגנת סיני, הריקה מתוכן צבאי ממשי, לא עמדה למבחן. בסמוך לסיום המערכה שם נאלץ בן־גוריון להחליט, בלחץ אמריקאי וסובייטי ובשל רפיסות השותפות בין בריטניה לצרפת וקרטועה בסביבה הבינלאומית, לחזור לקו שביתת הנשק.

הגנת סיני אחרי מלחמת ששת הימים

השאיפה להתפשטות במרחב, מבית המדרש של צה"ל, באה למימוש מלא במלחמת ששת הימים. יומיים לפני 5 ביוני 1967 הנחתה הממשלה את צה"ל לצאת לפעולה צבאית כדי "להסיר את טבעת החנק מעל מדינת ישראל". זו הוסרה, כאמור, ביום אחד על ידי חיל האוויר. שאר חמשת ימי המלחמה היו מערכות וקרבות לכיבוש שטחים בכול החזיתות. הממשלה לא הנחתה את צה"ל אילו שטחים לכבוש ולמען מה.

לאחר שהצבאות הערביים חוו תבוסה כה קשה, היה נדמה לרגע שתמו מלחמות ישראל עם שכנותיה. אלא שמהר מאוד התברר שלא כך הדבר: שבועיים אחרי

תום מלחמת ששת הימים התחילה מלחמת ההתשה (ולא במארס 1969, כפי שמקובל לטעון), לפי החלטה חד־משמעית של נשיא מצרים נאצר.²³ נלווה להחלטה המצרית רצף של פעולות שפגעו קשות בצה"ל לאורך תעלת סואץ וגם בים, אבל עד ספטמבר-אוקטובר 1968 לא הובן בצה"ל מהי מלחמת התשה וכיצד ראוי להיערך לה. מי שהיה ספקן לאור הניצחון ביוני 1967 וחשש שהניצחון והשקט הם זמניים בלבד היה ראש הממשלה לוי אשכול, אבל הוא לא ידע לתרגם את חששותיו להנחיה ברורה לצה"ל.

הידע הצבאי הבסיסי על מגננה כצורת יסוד אסטרטגית לא נעדר מצה"ל. כל עוד היה צריך להגן על מדינת ישראל בקווי שביתת הנשק, המענה למגננה היו המלחמה היזומה והמתקפה המקדימה. אפשר וזו הסיבה לדלות העיסוק במגננה עד מלחמת ששת הימים. עם כניסתו של חיים בר־לב לתפקיד הרמטכ"ל בינואר 1968, הוא ערך סבב דיונים על הגנת סיני. הבסיס לדיונים על מגננה הוא, על פי רוב, מערכת מושגית המבהירה את המושג "עומק אסטרטגי", את היקף הכוחות הצבאיים זמינותם ביחס למרחב, את היכולות הצבאיות של הצבא היריב ואת המדיניות של הממשלה ופרשנותה על ידי המטה הכללי. בדיון מטכ"ל שנערך בספטמבר 1968 אמר בר־לב: "לשאלה איזו מלחמה? אני חושב שגם כאן יש לנו טעות אופטית אם אנחנו נתפסים לאיזו קונצפציה הגנתית, כי בסופו של דבר, מאז ומתמיד אמרנו: אנחנו נבלום את התקפת האויב ונעביר את המלחמה על אדמתו. אני חושב שזה תפס בתקופה של הקו הירוק וזה תופס גם היום. והכוחות שלנו צריכים להיות בנויים לקראת בלימת מתקפת פתע ומעבר לאופנסיבה".²⁴ הרמטכ"ל הוסיף ופיתח את תפיסתו באומרו כי במלחמה, אם תבוא, אפשר ויהיה צורך לכבוש יעדים כמו קהיר או אלכסנדריה, או את הגבעות מסביב לקהיר, דהיינו "מהלך מרבי" שיכלול גם את עמאן ודמשק, או את הר הדרוזים, נהר הליטני או פורט פואד וצדה המערבי של תעלת סואץ. יש לבנות את הכוח הצבאי לצורך זה, וגם לאפשרות שהוא ישיג הישג מרבי – הסדר לטווח ארוך שאפשר שיחייב ישיבה בקהיר, או על ידה, במשך חודש או אף שנתיים. המשמעות, ברוח מלחמת העצמאות, היא מלחמה הנפתחת במגננה, ומרגע שזו הצליחה – מעבר למתקפה להכרעת המלחמה, בלוויית הישגים שלא יפלו מאלה של מלחמת ששת הימים. כעבור כחודש, בנובמבר 1968, בדיון מטכ"ל בנוכחות שר הביטחון דיין, הבהיר אלוף פיקוד הדרום את תפיסת ההגנה על קו התעלה:

23 מועד תחילת מלחמת ההתשה שיזמה מצרים שונה מאוד מההערכה הישראלית. ראו: מוסטפא כבהא, **חבר אלי־אסטנזאף: מלחמת ההתשה בראי המקורות המצריים** (יד טבנקין, מכון ישראל גלילי לחקר מדיניות ההתיישבות, הביטחון והחזון, 1995).

24 גולן, **מלחמת יום הכיפורים: מוצב הפיקוד העליון**.

העקרונות עליהם בנויה התוכנית הם כלהלן: ראשון – אנחנו חייבים להגן על קו התעלה [...] לאפשר מניעת צליחת התעלה [...] במקומות שאנו יושבים. כלומר, במקומות שאנו לא יכולים לשבת נקבל התראה ונחזיק מספיק כוחות ניידים כדי להחזיר חזרה עוד בשלבי הצליחה. כמובן שמשמעות הישיבה על התעלה היא פועל יוצא משני שיקולים; צבאי ופוליטי. השיקול הפוליטי אומר – אנחנו חייבים להחזיק ממש את הגדה המזרחית ולא לאפשר חדירה של מטר אחד לגדה המזרחית, כדי לא לאבד שטח כשהמצרים יושבים בחלקים של הגדה המזרחית. השיקול השני הוא צבאי. אין ספק שנקודת החולשה לכוחות הצולחים היא זמן היותם בהיערכות שלפני הצליחה והיותם בתוך המים. את היתרון הזה אנו משיגים אם נשב על קו המים.²⁵

הרמטכ"ל סיכם באותו דיון את הדברים כך: "אבל כפי שאמרתי, יש לנו כל הסיכויים לעצור אותם על קו התעלה, כשזה בנוי על שלושה אלמנטים: על המתחמים, על התקפות הנגד ועל האוויר. נקווה ששלושתם יעבדו, אז יהיה טוב. גם אם שניים מאלה יעבדו, זה גם כן תקין".²⁶ מכאן, שקו המעוזים על גדת תעלת סואץ, שבבנייתו הוחל בחורף 1968, לא נועד רק למלחמת התשה. היה זה קו שנועד להגן על מרחב סיני בקצהו המערבי ביותר האפשרי, למקרה של מלחמה רחבת היקף. השקפת בר-לב נגדה כל היגיון צבאי בסיסי: קו העצירה במגננה היה הקו הקדמי ביותר האפשרי, מאות מטרים מהכוחות הצבא המצרי, והוא נעדר עומק טקטי ועומק מערכתי. מצב כזה מכשיל מגננה מראש.

הרמטכ"ל הבא, דוד אלעזר, לא שינה את השקפת קודמו, אבל הוסיף לה שלילה מוחלטת של המגננה כאפשרות סבירה. הוא ראה את המתקפה אל מעבר לתעלת סואץ, וכך גם ברמת הגולן, כמצב פתיחה של המלחמה, למרות שהודה כי הסיכוי למתקפה מקדימה ישראלית הוא נמוך מאוד. בדיונים בקיץ 1973 על אפשרות מלחמה ביזמה מצרית אמר אלעזר: "אינני רוצה לדבר על הקונספציה, על עמידה על התעלה באופן הגנתי וניהול מלחמה על מגננה. אני חושב זאת לאסון [...] אם אמנם תהיה מלחמה, מטרתה צריכה להיות אחת: מפלה צבאית לאויב [...] זה מהר מאוד לתקוף, ומיד להשיג הישגים גדולים ומשמעותיים".²⁷ אלוף פיקוד הדרום וקצין האג"ם שלו החרו החזיקו אחרי הרמטכ"ל.

שני רמטכ"לים ושלושה ממפקדי פיקוד הדרום שללו, אפוא, כמעט לחלוטין אחרי מלחמת ששת הימים את המגננה כזו שנועדה להחזיק את סיני בשליטה ישראלית מוחלטת. מערכת המושגים שצה"ל עיצב ופעל לפיה לפני 1967 נותרה כמות שהיא – מתקפה אסטרטגית להכרעת המלחמה מיד עם פתיחתה – למרות

25 שם.

26 שם.

27 שם.

שאפשרות ההתרעה המודיעינית לא הייתה מובטחת,²⁸ ואילו האפשרות ליוזמה ישראלית מקדימה לא הייתה סבירה. מצב דומה שרר גם בחזית הצפון מול סוריה. שלושה חודשים לפני מלחמת יום הכיפורים התחלף אלוף פיקוד הדרום, אריאל שרון. בעדותו בפני ועדת אגרנט אחרי המלחמה הוא טען כי "נכון למאי 1973, לא הוצאה בפיקוד הדרום פקודת 'סלע', והפיקוד לא עסק בארגון ותרגול האלמנטים [...] הרעיון היה [אמנם] ש'סלע' זו תוכנית הגנה, אולם איש לא העלה על הדעת שניזקק ל'סלע' [כתוכנית הגנה] ו[לכן] לא עסקו בזה".²⁹

ההוצאות הצבאיות של מלחמת ששת הימים קיבעו את החשיבה האסטרטגית בצה"ל לאורך שש השנים שעברו בינה ובין מלחמת יום הכיפורים. למרות שינוי המציאות באופן קיצוני במרחב כולו, תפיסת הפעלת הכוח הצבאי, או שמא תפיסת הביטחון, נותרו כמו שהיו בין 1956 ל-1967 – אותן מערכות מושגים ואותן תפיסות הפעלת הכוח. לא נעשתה חקירה ביקורתית של הפרדיגמה הביטחונית באמצעות פרדיגמה בוחנת חדשה. ההתכוננות למלחמת יום הכיפורים הייתה חזרה על מלחמת ששת הימים. כל מערכת המושגים הצבאיים שהייתה יפה לפני 1967 הוטלה על מציאות שונה בתכלית, ללא בירור פרדיגמטי. מלחמת ההתשה, בעיקר לאורך תעלת סואץ, שהסתיימה באוגוסט 1970 מבלי שישראל ויתרה על הישגיה, חיזקה את הקיבעון. היא נתפסה בצה"ל כ"יום השביעי" של מלחמת ששת הימים, בעוד שבמצרים היא נתפסה כיום הראשון של המלחמה הבאה. מהדיון על מגננה לצורך החזקת מרחב כבוש נגזרו ההבהרות והמשמעויות לגבי "העומק האסטרטגי", היקף הכוחות הצבאיים וזמינותם ביחס למרחב, הפוטנציאל הלאומי ממנו אפשר לממש יכולות צבאיות למציאות חדשה, היכולות הצבאיות של הצבא היריב, ובחינת מדיניות הממשלה ופרשנותה על ידי המטה הכללי. כל אלה מצביעים על שיבוש חשיבתי עמוק מאוד.

לקחים

לאור ההתפשטות במרחב, שאפיינה את אסטרטגיית צה"ל לאורך כמה עשורים, השאלות המתבקשות הן: איך לפרש ולהסביר את היכולת הגבוהה של צה"ל לפתוח במלחמה, לכבוש שטחים ולהשמיד כוחות מצד אחד, ואת הכישלון הפרדיגמטי והחשיבתי להחזיק בשטחים שנכבשו ב-1967, ב-18 שנות השהות בלבנון או בגדה המערבית מצד שני? ומהם המקורות ההיסטוריים, התרבותיים והמדינתיים

28 בעניין זה ראו מסמכי ראש, אמ"ן אהרון יריב, המטילים ספק בסיכויי ההתרעה: אהרון יריב, "התרעה", ארכיון צה"ל, 3 באוקטובר 1968; "התרעה", 1972, ארכיון צה"ל.

29 גולן, מלחמת יום הכיפורים: מוצב הפיקוד העליון.

מהם נובעת התפיסה המדינית והצבאית של ישראל להסדרת המרחב בהתייחס ליריבים שמסביב?

המאפיין הבולט ביותר של מלחמת ששת הימים בהקשרים אלה הוא פרדוקסלי: הישג צבאי נדיר מול חוסר יכולת מחשבתית להתמודד עם תוצאות המלחמה. הקיבעון שהשתרר אחרי אותה מלחמה מקורו בהנחה שישראל עיצבה מציאות קבועה, שכול שנותר הוא לשמור עליה. מעל לצה"ל, שהיה אז ארגון חסר שיח אסטרטגי רב־מִמְדִי, לא היה דרג מדיני שיוכל לאזן את המדיניות והתפיסה החד־ממדיות שאפיינו את הדרג הצבאי.

אחד הכללים החשיבתיים בארגונים גדולים, ובוודאי בארגון צבאי, הוא שכול חילוף הנהגה מחייב את המנהיג – רמטכ"ל לענייננו – להגדיר את הפרדיגמה התופסת, כלומר את התפיסה השלטת, ולבחון אותה מבחוץ על ידי פרדיגמה חיצונית חדשה. אין זה אומר שהתוצאה תהיה בהכרח החלפה של הפרדיגמה השלטת, אבל מסוכן לבחון פרדיגמה ביטחונית מתוכה עצמה, בוודאי שלא אחרי הצלחות המלחמה שהסתיימה. חקירה ובירור מבפנים, ביקורתיים ככול שיהיו, לא מאפשרים לצאת מהמוסכמות המקובלות.